

Мухаммад Шайбонийхон вафотидан сўнг Мовароуннахр ва Хуросонда марказий ҳокимият заифлашиб, амирлар ва султонлар марказий ҳокимиятга бўйсунмай қўйдилар. Убайдулла Султон 1512 йилда Бухоро хукмдори бўлган бўлса, 1534 йилдан бутун марказлашган ўзбек давлатининг Олий хукмдори этиб сайланди. Убайдуллахон мамлакат пойтахтини Самарканддан Бухорога кўчирди. XVI асрнинг 40-йилларига келиб, зодагонлар ва маҳаллий сулолалар ўртасида шаҳарлар ва ҳудудлар учун кураш авж олиб кетди. Самарканд хукмдори Абдулатифхон (1541-1552 йй.) билан Бухоро хони Абдулазизхон (1540-1550 йй.) ўртасидаги курашни Тошкент ва Сирдарё бўйидаги шаҳарларнинг хукмдори Барокхон (Наврўз Аҳмадхон) янада кучайтирди. У ҳатто 1551 йилда Самаркандни босиб олди. Кармана ва Миёнкол хукмдори Абдулла Султон Барокхонга қарши кураш олиб борди ва 1557 йилда Бухорони босиб олди.

1561 йилда тахтга ўтирган Искандархон ҳам сиёсий тарқокликка барҳам бера олмади. Аммо унинг ўғли Абдуллахон II марказлашган шайбонийлар давлатини тиклаш мақсадида амирлар ва султонлар билан аёвсиз кураш олиб борди. Тинимсиз урушлар натижасида Фарғона (1573), Шахрисабз, Қарши, Хисор вилоятлари (1574), Самарканд (1578), Тошкент, Шохрухия, Сайрам, Охангарон (1582), Балх (1583), Бадахшон (1584), Хирот (1588), Хоразм (1595) Абдуллахон қўл остига бирлаштирилди. Аммо 1598 йилда Абдуллахон II вафотидан сўнг унинг ўғли Абдулмўмин узок муддат тахт-ни бошқара олмади. Сўнгги Шайбоний хукмдори Пирмуҳаммад II ҳам бебош амир-ларни тийиб қўя олмади.

Юзага келган вазиятдан Эрон сафавийлари, Хива иноклари ва козоклар унумли фойдаландилар. Эронийлар Балхни, козок султонлари ўз манфаатлари йўлида Тошкентни эгаллаган бўлса, Хоразм хонлари мустақил бўлиб олдилар. Бухоронинг зодагон гуруҳлари астраханлик Жонибек Султонни тахтга таклиф қилдилар. Жонибек Султон ўғиллари фойдасига тахтдан воз кечди ва шу тариқа Ўрта Осиёда аштархонийлар сулоласи ҳукмронлиги бошланди. Аштархонийлар Балхни эронийлардан, Тошкентни козоклардан тортиб олдилар. Аммо кўпгина урушларга қарамай Хоразм ўз мустақиллигини сақлаб қолди.

Айрим аштархоний хукмдорлари Имомқулихон (1611-1642 йй.), Абдулазизхон (1645-1680

йй.), Убайдуллахон (1702-1711 йй.) ҳукмронликлари даврида марказий ҳокимиятни кучайтиришга харчанд ҳаракат қилинмасин, бу ҳаракатлар айтарли ижо-бий натижалар бермади. Махаллий амирлар ва султонлар ўз жойлашган шаҳар ва ҳудудларида ҳокимлик қилиб, бу ҳудудларда йирик ер эгалари бўлибгина қолмай, бу-тунлай хўжайин эдилар. Улардан кўпчилиги ўз гуруҳлари кучига таяниб марказий ҳокимиятга деярли бўйсунмас эдилар. Ҳукмдорлар эса амирлар ва султонларнинг бир-бирлари устига юришларидан кўп фойдаланардилар. Абдулфайзхон ҳукмронлиги даврида (1711-1747 йй.) марказий ҳокимият ўз аҳамиятини йўқотиб борди. Ҳокимият аста-секинлик билан мангит уруғлари қўлига ўта бошлади. Бу уруғ вакили бўлган Мухаммад Раҳим 1753 йилда амир унвони билан Бухоро тахтига ўтирди.

Хоразм ҳудудида 1512 йилда мустақил Хива хонлиги вужудга келди. Унга Шайбо-ний уругидан бўлган Элбарсхон (1512-1525 йй.) асос солди. Элбарс вафотидан кейин Хива хонлари тез-тез алмашиб турган. Ўзаро урушлар ва ҳукмдорларнинг тез-тез ал-машиб туриши натижасида бу даврда Хоразм хали марказлашган давлат даражасига етмаган эди.

Хон ҳокимияти қабила зодагонлари билан чекланган бўлиб, низолар ва ўзаро урушлар деярли тинмаган. Шу даврда Хоразм чуқур инкироз даврини бошидан кечирди.

Савдо-сотиқнинг арзимас даражада эканлиги шаҳар ҳаётини сустривожлан-тирди. Бу жараён XVII-XVIII аср бошларида ҳам давом этди. XVII аср охири — XVIII аср бошларига оид Хоразм ҳақидаги маълумотларда сиёсий ва иқтисодий таназзул таъкидланади.

Хусусан, Абдулғозийнинг «Шажараи турк» асарида, Иван Федотов маълумотларида бу ҳолат қайд этилган. Бошқарувда вазир кушбеги билан биргалик-да хон маслахатчилари, инокларнинг борлиги маъмурий тузумнинг жуда мураккабли-гидан дарак беради.

Хўжалик инкирози ва феодал урушлар Хоразм воҳаси мадания-тига ҳам путур етказди. Феодал ўзаро низолар Араб Мухаммад (1602-1623 йй.) ва унинг ўғилари даврида энг юқори нуктага етди. Асфандиёр (1623-1643 йй.), Абулғозихон (1643-1663 йй.), Ануша (1663-1687 йй.) лар даврида Бухоро билан Хива ўртасида мамлакат аҳолини ҳароб қиладиган урушлар бўлиб ўтди.

Аштархонийлар давридаги иқтисодий-сиёсий тушқунлик Бухоро хонлигини парча-ланишга олиб келди. Бу даврда Фарғона хонлиқдан алоҳида ўлка сифатида ажралиб чиқди. 1710 йилда минглар сулоласидан бўлган Шохрухбий Фарғонада ҳокимиятни ўз қўлига олди. Минглар сулоласи кейинчалик Сирдарё хавзасини, Ёттисувнинг бир қисмини эгаллади. Бу давлатнинг пойтахти Қўқон шаҳри бўлиб қолди. XVIII аср бошларида Бухородан Балх, Хоразм, иккинчи ярмида Тошкент мустақил давлат сифатида ажралиб чиқдилар. Ички қелишмовчилик, низолар ва сиёсий парокандалик мамлакатдаги бўлиниб кетишнинг асосий сабаби бўлди. 1722 йилдаги Ра-жабхон қўзғолони Бухоро хонлигини ларзага солди. Абулфайзхон (1710-1747) даври-да Бухоро хонлиги шу даражада парокандачилиқни бошидан кечирдики, Эрон шоҳи Нодиршоҳ 1710 йилда Бухорони, кейин Хоразмни босиб олди. Бухороликлар ва хо-размликларни эронийлар талаб, хонавайрон қилдилар. 1747 йилда Нодиршоҳ вафо-тидан кейин Абулфайзхон ҳам ўлдирилди.

Ўрта Осиёнинг хонликларга бўлиниб кетиш оқибатлари

Учта хонлик бошқарув тизимида феодал муносабатлар асос қилиб олинган эди.

Хонликлар ҳудудида ер эгаллигининг учта тури: давлат ерлари, хусусий ерлар, вақф

ерлари мавжуд эди.

Хонликлар аҳолиси асосан дехкончилик, чорвачилик ва хунармандчилик билан шугулланар эдилар. Асосий солиқ турлари хирож, закот бўлиб, шу билан бирга турли мажбуриятлар мавжуд эди. Булар Хива хонлигида бегар, казув, мушрифона ва бошқалар бўлса, Бухоро амирлигида уруш пайтда олинадиган фавкулдда солиқ-жул, сув хаки, нимсара ва бошқалар, Кўкон хонлигида эса хашар, харбий хизмат мажбури-ятлари бор эди.

Хонликлар бошқарувида ислом мафкураси асосий ўринни эгаллаган бўлиб, диний мутаассиблик мамлакат тараккиётига салбий таъсир кўрсатар эди. Айникса, хонлик-лар ичидаги этник гуруҳбозлик фуқароларнинг тинч ва осойишта ҳаёт кечиришига тўсик бўлар эди. Ундан ташқари турли уруғ вакиллари давлат бошқарувида юқори мавкега эга бўлиш учун бошқа уруғ вакилларига қарши зимдан ва очикчасига кураш олиб бориб, сиёсий бекарорликни келтириб чиқарар эдилар. Буни Хива хонлигидаги XVIII аср воқеаларида яққол кўришимиз мумкин. Бу даврда Хивада турли уруғ вакил-ларидан хонлар кўтарилди.

Бу хонларнинг алмашиши халқ учун катта кулфатлар келтирар эди. XVII аср охири-ларида келиб, Хива хонлигида кўнгиротларнинг мавқеи оша борди ва 1804 йилда улар Хива хонлиги тахтини эгаллаб, 1920 йилгача бу хонликда ҳукмронлик қилишди. Кўкон хонлигида ҳукмронлик қилишган минглар сулоласи ўзларининг ташқи истило-чилик урушлари ва ўзаро сулолавий курашлари билан хонлик аҳолисининг ижтимоий, иқтисодий аҳолини янада огирлаштирди. Айникса Худойрхон даврида талончилик урушлари ва солинган кўплаб солиқлар халқнинг кўплаб норозиликка сабаб бўлди, натижада Худойрхон икки маротаба тахтдан ҳайдалиб, яна тахтни эгаллади. Минглар сулоласи Кўконда 1710 йилдан 1876 йилгача ҳукмронлик қилишди.

XVII-XVIII асрнинг биринчи ярмида битта иқтисодий ҳудуддаги бир элат, бир халқнинг учта мустақил, сиёсий хонликка ажралиб кетиши, бу ҳудудда яшаётган халқларнинг бошига жуда огир кулфатларни келтирди. Хонликлар ичидаги сулолавий ва ўзаро урушлари халқнинг огир аҳолини янада огирлаштирди. Хиваликларнинг туркман уруғларига қарши уюштирадиган мавсумий талончилик юришлари, Бухоро амирлигининг Китоб ва Шахрисабз бекликларига қарши олиб борган доимий урушлар, Кўкон хонлигининг Тошкент ва Хўжанд учун Бухоро амирига қарши курашлари битта халқнинг парчаланишига, ўзаро маданий, савдо алоқаларининг узилиб қолишига сабаб бўлди. Хонликлар ҳудудидаги халқ норозилик ҳаракатлари шафқатсизлик билан бостирилди, ҳар қандай илғор фикр, янгилик диний мутаассибларнинг таъқибига учрар эди. Бу пайтда нафакат бошқа ҳудудлар билан ҳатто Кўкон, Хива, Бухородаги маданий марказларнинг ҳам ўзаро алоқаси йўқ эди. Бу ўз навбатида Ўрта Осиё илм-фанини тургунликка, ҳатто таназзулга олиб келди. Табиий фанларга эътибор умуман йўқолди. Ўрта Осиё халқлари Европа фан техника тараккиётидан беҳабар бўлиб, орқада қолиб кетди.

Россия билан ўрнатилган савдо алоқалари асосан бир гуруҳ бойлар қўлида бўлиб, улар маданий алоқаларга, фан-техника тараккиётини қириб қолишига айтарли таъсир кўрсатмади ва ўлкадаги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий вазият чор Россияси-нинг ўз агрессив максадлари учун шароит яратиб берди. Натижада Россия Ўрта Осиёни осонлик билан босиб олди.